

ОСОБЛИВОСТІ САКРАЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЦЯ

В XVII - XVIII СТОЛІТТЯХ

У першій половині XVII ст. місто Кременець стало важливим осередком не лише економічного, а й релігійного життя на Волині. В архітектурній історіографії існує поширена і загалом небезпідставна думка про те, що стержнем історичної еволюції зодчества було сакральне будівництво, яке, у свою чергу, значною мірою визначало особливості просторового структурування великих архітектурних ансамблів. У повній мірі цей факт стосується Кременця, де унікальна природно-ландшафтна ситуація співзвучно поєднується зі своєрідною містобудівною структурою, перші ознаки котрої закладалися ще в княжу добу.

У другій половині XVIII ст. у Кременці одночасно діяли аж чотири католицькі (францисканський, єзуїтський, реформатський, тринітарський) та один уніатський монастирі.

Серед найдавніших сакральних пам'яток Кременця цього періоду можна в першу чергу згадати православний Богоявленський монастир (сучасне приміщення середньої школи № 2, вул. Шевченка, 90). Історія монастиря розпочалась 18 травня 1633 р. у м.Луцьку, коли король Речі Посполитої Владислав IV на клопотання шляхтичів Лавріна Древинського та Данила Єло-Малинського видав привілей на заснування в місті православного монастиря з братством, приміщеннями школи, друкарні і шпиталем. У привілеї 1633 р., виданому в м. Краків занотовано таке: «Найясніший Владислав IV, король польський, прихилиючись до набожного умислу уроджених Данила Малинського хорунжого і Лаврентія Древинського чашника Волинських, на грунтах через них же куплених, у місті Кременці церкву закладає Святого Богоявлення і монастир братства милосердя, школу для навчання діток і мешкання законників (чину) св. Василя Великого релігії грецької, а також шпиталь...» [11, 69]. У королівському документі підкреслювалось, що монастир і братство мають бути під владою Київських митрополитів, тобто перебувати у лоні українського православ'я, а не греко-католиків. Таким чином, в 1633 р. в місті з'явився перший чоловічий монастир, який став осередком духовного та культурного життя в місті і боротьби православних проти унії. Про значимість монастиря свідчить увага до нього польського короля Владислава та пізніше київського митрополита Петра Могили [3, 45-46].

13 вересня 1636 р. новозбудований монастир був освячений в ім'я Богоявлення Господнього з благословення митрополита. В XVII ст., на думку деяких дослідників,

будівля монастиря була дерев'яною і була зведена згідно вимог романського стилю.

В XVII ст. при монастирі діяло братство, яке виникло в 1636 р. Активними його діячами були хорунжий Д. Малинський, чашник Л. Древинський, Луцький єпископ А. Пузина та ін [5, 506].

У 1637 р. тодішній митрополит України П. Могила надає Кременецькому братству ставропігію, тобто звільняє його від місцевої духовної влади, і підпорядковує безпосередньо вселенському патріархові й київському митрополиту.

В 1641 р. монастир отримав значні пожертвування від міщан Л.Осташевича та М Чеченківни, які сприяли розквіту цього осередку духовності. Стараннями засновників і самих братчиків окрім школи була споруджена богодільня і обладнана друкарня. Школа при братстві стала першими навчальним закладом у Кременці. У ній отримували знання діти місцевих жителів та із навколишніх сіл. В 1644 р. Богоявленський монастир отримав значні пожертвування від міщан, що сприяло його розквіту як осередку духовності. Однак Богоявленське Свято-Миколаївське братство не довго берегло в собі дух православ'я. Після укладення Андрусівського договору 1667 р. з Росією, в Польщі посилювалися переслідування православних. У Кременці оселились єзуїти, через підступи яких ряди братчиків порідшали. Діяльність братства значно ослабла і як наслідок, в першій чверті XVIII ст., коли православних храмів на Волині вже майже й не залишилося, Богоявленський монастир визнав унію з Римом, і ввійшов у чин Святого Василя Великого.

В середині 1725 р. будівлю Богоявленського монастиря захоплюють василіани, і після в 1760 р. на місці дерев'яної будівлі споруджують кам'яні мури монастиря. Храм і житлові корпуси Н-подібної форми були споруджені на початку 1760-х років коштом С. Потоцького первісно як монастир реформатського ордену. Відведена під монастир територія на досить зручному пагорбі, прямо над головною вулицею міста, виявилася сприятливою у композиційно-просторовому відношенні.

В архітектурі теперішнього Богоявленського монастиря легко можна впізнати риси, властиві іншій християнській конфесії, а саме римо-католицькій церкві.

Комплекс Богоявленського монастиря 1760-их рр. складався із костелу, келій і надворотньої дзвіниці. Усі будівлі збереглися до сьогодні і розташовані по сучасній вулиці Шевченка. Характеристику об'єктів комплексу варто розпочати із будівлі костелу. Він був побудований в стилі пізнього бароко. За задумкою архітекторів це була однефна будівля, з видовженою прямокутною в плані центральною частиною хорів і нартексом (сіни при вході в храм), три поділи якого виходили в неф напівциркульними арками. Неф перекритий півциркульним зводом з распалубками, які сходяться в шелюзі,

вівтарна частина – хрестові зводи. Подпружні арки зводу впираються на пристінні пілони, які декоровані спареними пілястрами тосканського ордеру. Такими ж пілястрами с антаблементом оформлені фасади споруди. Келії примикали до південного фасаду костелу. Двоповерхові, прямокутні в плані, з внутрішнім двором. Два різаліта південного фасаду складають курдонер. Один із різалітів – колишні покої настоятеля, другий – колишня трапезна [6, 71].

За описом 1762 р. територія обителі була оточена дерев'яним парканом, за яким знаходилась церква, житловий корпус для ченців та декілька господарських споруд. В 1777 р. монахи збудували собі із цегли великий двоповерховий корпус, який у плані мав форму друкованої букви Е. Будівля мала багато елементів стилю Відродження. Архітектоніка фасаду вдало поєднана із загальною композицією споруди. Над дверима та вікнами до цього часу збереглися численні декоративні прикраси, деталі, які майстерно вписуються у єдине ціле.

Інший василіанський монастир знаходився за ринком. На півночі там стояла дерев'яна церква з колонами і великим вівтарем з золотим і мальованим розп'яттям Ісуса Христа. В храмі були монастирські хори. Існували два менші вівтарі. Крім цього, монахи мали два дерев'яних будинки, в яких мешкали. Ці будівлі між собою були з'єднані коридором. Було приміщення кухні, колодязь, стайня, возівня. Монастир мав свій цвинтар, що був огорожений дерев'яним парканом із хвірткою і воротами. При воротах була побудована стара дзвіниця. Крім того, у власності монастиря була земля, так звані городи, на яких монахи вирощували різні овочі і фрукти [18, 44-45].

Важливу інформацію, щодо існування храмів у Кременці в 30-х рр. XVII ст. подає нам Постанова урядової комісії про розподіл у місті церков між православними та уніатами від 18 лютого 1636 р. [8, 720]. Згідно з цією Постановою православним були передані такі чотири святині, як церкви Святої П'ятниці, Святої Пречистої, монастир Святого Богоявлення, та церква Святого Миколая разом із усіма апартаментами. До уніатських церков відносились, такі чотири, як: Воскресенська, Святої Трійці, монастир Святого Спаса, і четверта – будівництво, якої було розпочате під мурами [8, 720]. Напевно, пізніше Миколаївська церква була на деякий час передана в підпорядкування уніатів, адже згідно документа 12 січня 1650 р. вона разом з іншими церквами Волині знову була передана в підпорядкування київському митрополиту Сильвестру Косіву та православним [7, 385].

Загалом в місті Кременці у XVI – XVII ст. нараховувалось 8 церков: Михайлівська, Воскресенська, Параскеви, Воздвиженська, Преображенська, Троїцька, Богоявленська, Рождественська.

Рождественська церква розташовувалася на Тунницькому передмісті. Це була дерев'яна, скромна за зовнішнім оздобленням споруда. Вона мала характерні риси волинських церков того часу [13, 21].

Серед пам'яток архітектури того часу виокремлюються споруди францисканського монастиря та його костелу XVII ст. Його історія розпочинається в 1606 р., коли в місті з'явився католицький орден францисканців. Костел францисканців був збудований в готико-ренесансному стилі в 1636 році [13, 75-76]. На початку Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького францисканський монастир сприймався місцевим населенням як засіб окатоличення і полонізації Кременця, тому він був тоді розгромлений. Після того як боротьба вщухла монастир знову відновив свою діяльність і навіть був доповнений новими будівлями. У середині XVIII ст. будівля костелу відбудована і розширена боковими нефами і притвором. Надворотня дзвіниця XVIII ст. перебудована у стилі бароко архітектором П. Гіжицьким [12, 196]. Келії у вигляді літери Г примикають до собору з північного боку. Збудований П. Гіжицьким єзуїтський комплекс складався із костелу, двох великих корпусів, які примикали до нього з півночі і півдня та розташованої перед костелом галереї, яку оточувала розкішна балюстрада. Північний комплекс займали ченці, а в південному знаходився утримуваний ними навчальний заклад [1, 109].

У XVIII ст. продовжується процес подальшого окатоличення та полонізації українського люду в Кременці. Такі процеси були характерні тоді для усїєї Правобережної України, що була під владою Речі Посполитої.

В 1702 р. на пропозицію кременецького старости князя Януша-Антонія Вишневецького Львівський єзуїтський колегіум відкриває в місті Кременці невеличку місію, яка нараховує всього лише кілька ченців. Під час передачі останнім під костьол уніатської церкви св. Духа, що стояла на краю ринку по сусідству з Богоявленським монастирем, у місті почалося заворушення, на чолі якого став Семен Голуб, але власті придушили цей спротив. В 1711 р. Я. Вишневецький передав монахам єзуїтам свої села Великі і Малі Вікники та фільварок Княже, а його брат Міхал-Сервацій в 1742 р. додав до володінь монастиря ще й село Рудка. Власними зусиллями єзуїти придбали ще один фільварок під Кременцем і заснували там село Грабівка. У 1712 р. цей єзуїтський осередок стає резиденцією і переходить в підпорядкування Луцького колегіуму, а близько 1715 р. був переданий аналогічному закладу в м. Острог.

2 травня 1731 р. виникає ще один новий осередок католицької віри в місті. Це був костел Святого Духа, Святого Ігнатія Лойоли та Святого Станіслава Костки (вул. Ліцейна № 1). Храм представляв собою велику кам'яну будівлю. Процес будівництва святині

тривав тринадцять років. До нього входили костел, два учбові корпуси. На фоні міської забудови єзуїтський комплекс став основним компонентом архітектурного ансамблю центральної частини Кременця [6, 75]. Розглядаючи усі будівлі комплексу, спершу дамо характеристику костелу Ігнатія Лойоли та Станіслава Костки. Це тринефна будівля, з двома вежами та куполом [17, 316]. Спочатку костел діяв як монастирський храм, а пізніше був храмом навчального закладу. У костел можна було потрапити центральним входом, тобто з галереї перед ним, і боковими дверима – із «колегіуму» та зі «школи». Під костелом є велетенське підземелля. Первісно сюди вели два входи, один з яких знаходився за малою терасою перед костелом, а інший – у згаданому вище критому переході при стіні костелу з центрального коридору першого поверху [13, 109]. Перший вхід згодом був замурований, другий же дійшов до наших днів. Єзуїти використовували підземелля для поховання монахів та інших осіб. На початку XIX ст. через ці поховання в стінах храму з'явилися серйозні тріщини [13, 109]. Перед входом в костел була споруджена невеличка тераса, своєрідний балкон, утворений п'ятьма поєднаними між собою колонами з тесаного каменю.

Перед костелом знаходилась простора прямокутна галерея, або тераса, оточена балюстрадою, яку творять 32 колони з тесаного каменю. Вони поєднані між собою металевою решіткою. Ця споруда, автор якої, на думку спеціалістів, продемонстрував неабиякий художній смак, датується 1760-1762 рр. Галерея мала дві брами, одна з яких знаходилась з північного, а друга – з південного боку. Прорізи цих брам збереглися в балюстраді і до наших днів.

До костелу літерою П примикають двоповерхові корпуси: північний і південний, на рогах яких знаходяться дві восьмигранні конусоподібні вежі. Північний корпус, тобто колегіум мав цокольний ярус, під яким знаходились підвали та два наземні поверхи. Центральна лінія цокольного ярусу за період єзуїтів нараховувала чотири кімнати, які служили як складські приміщення. Східну лінію, на якій було також чотири кімнати, займала аптека. Кімнати західної лінії, яких було вісім, були більшими і світлішими, тому частково вони були використані під житло, а частково під склад та комори [13, 97].

Центральну лінію першого поверху північного корпусу займали житлові кімнати, в східній лінії вони також знаходились. В західній лінії на цьому ярусі була розташована монастирська трапезна, буфет, простора кухня, комора та ще одна кімната, від якої вів критий дерев'яний перехід в льохи. Окремий вхід вів із коридору цієї лінії на внутрішній двір. Посередині його розташована була криниця, на місці якої тепер знаходиться клумба. Центральну і східну лінію другого поверху північного корпусу займали келії ченців, а західну – монастирська бібліотека [13, 97].

Південний корпус, тобто школи, мав тільки два яруси. В центральній і західній лініях першого поверху було по дві великі навчальні кімнати, а східну займав студентський ораторіум, прикрашений настінним розписом. Центральна і західна лінія другого поверху, як і ярусом нижче, теж мали по дві навчальні кімнати, а в східній знаходився театральний зал [13, 97]. Перед будівлями комплексу знаходиться пишна балюстрада з декоративними вазами, кованою огорожею роботи місцевих майстрів.

У 1773 р. у зв'язку з розпуском папою Римським ордену єзуїтів колегіум і монастир були закриті. Усі мастки, що залишилися після нього в Кременці перейшли у відання так званої Комісії національної освіти. У частині отриманих споруд остання відкрила там Волинську відділову школу.

Єзуїтський комплекс у Кременці, завдячуючи своїй унікальній диспозиції в розпланувально-просторовій структурі міста як архітектурний ансамбль, отримав ті риси, які характеризують його як органічну складову всього міського образу Кременця. [10, 250]

Отже, у першій половині XVII ст., особливо за Петра Могили, досяг кульмінації процес активної взаємодії на українському терені культурних ареалів та релігій. Саме тоді в Україні відбувалося трохизапізнале європейське Відродження з його духом гуманізму, універсальної єдності людства.

Джерела та література

1.Александрович В. Монастирі францисканців та реформаторів у Кременці: нововіднайдені архівні матеріали // Релігія і церква в історії Волині: Збірник наукових праць / Під ред.. В.Собчука. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2007. – 272 с. – С. 108-116.

2.Добротворский А. Описание Кременецких градских православных церквей // ВЕВ. – 1869. – № 1. – С.16-30; № 3. – С.103-113; № 4. – С.142-149; № 7. – С.264-274; № 8. – С.317-329; № 10. – С.417-425; № 11. – С.454-465; № 12. – С.489-496.

3.История города Кременца, Волынской губернии. – изд. 2-е, совершенно переработанное. - Седлец, 1904. - 141 с.

4.Карашевич П. Очерк истории православной церкви. - Санкт-Петербург. 1855. – 156 с.

5.Макарий, (Булгаков М. П.)История Русской Церкви [Текст] / Макарий (Булгаков М. П.) митр. Моск. и Колом. . - М : Изд-во Спасо-Преображ. Валаам. монастыря, 1994. - Кн. 6: Период самостоятельности Русской Церкви (1589 - 1881). Патриаршество в России (1589 - 1720), отд. 1 : Патриаршество Московское и всяя Великия России и Западнорусская митрополия (1589 - 1654) : сборник. - 1996. - 797 с.

6.Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-кат.:

В 4т. - Т.4 /Редкол. Ю.С. Асеев (отв. ред.) и др. – К.: Будівельник, 1986. – 325 с.

7.Перелік церков, які повертаються православним. 12 січня 1650 р. // АЮЗР. – Часть.ІІІ. – Т. IV. – Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К.: Типография Императорского университета, 1914. – 1413 с. - № CLXII. – С. 382 – 386.

8.Постанова урядової комісії про розподіл в м. Кременці церков між православними і уніатами. 18 лютого 1636 р. //АЮЗР. – Часть. I. – Т. VI. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372 — 1648 гг.) / Под ред. М.Юзефовича. – К.: Типография, 1883. – 938 с.- № CCLXXXIX. – С. 718-735.

9.Прищепя Б.А. Історичне краєзнавство Волині: Навчальний посібник / Б.А. Прищепя, О.П. Прищепя. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – 352 с.

10.Ричков П. Храмові комплекси в розпланувально-просторовій структурі Кременця // Релігія і церква в історії Волині: Збірник наукових праць / Під ред. В.Собчука. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2007. – 272 с. – С. 249-260.

11.Фундушевий запис чашника Волинської землі Лаврентія Древинського на утримання православних церков в його володіннях, а також братської Луцької церкви, Почаївського монастиря і шпиталю Кременецького. 17 січня 1630 р. // АЮЗР. – Часть. I. – Т. VI. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372 — 1648 гг.) / Под ред. М.Юзефовича. – К.: Типография, 1883. – 938 с.- № CCXLV. – С. 609-610.

12.Juliusza A. Chrośrościcki. Pompa Funebris. Z dziejów kultury staropolskiej. – Warszawa, 1974. - Państwowe Wydawnictwo Naukowe. – 370 s.

13.Krzemieniec. - Wyd. Krzemieniecki Oddział P.T.K. – Ogólnopolski komitet uczczenia Juliusza Słowackiego w Krzemieńcu, Drukarnia „Grafika”, Wilno 1939. - 32 s.

14.Łukaszewicz J. Szkoły bayzliańskie // Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. – Poznań, 1851. – Т. 4. – S. 263-276.

15.Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium pojezuickie w Krzemieńcu: Monografia architektury // Rocznik Wołyński. - Równe, 1939. – Т.8. – S. 65-139.

16.Rewski Z. Dawny opis obecnego kościoła licealnego w Krzemieńcu. – Życie krzemienieckie, 1937, t. 6, № 1-2, s. 5 – 12.

17.Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. - Łuck, 1929. – 380 s.

18.Wołyniac (Gizycki) J. Spis klasztorow unickich Bazylianow w wojewodztwie Wołyńskim. - Krakow, 1905. – 148 s.